

NAŠA ČITANJA SALMANA RUŽDIJA

Naši životi uče nas o tome ko smo.
(Salman Ruždi)

Kada je 1989. godine – nalik na nedavne demonstracije izazvane objavljinjem karikatura na račun muslimanskog proroka Muhameda – došlo do podelje sveta na zapadni i muslimanski, povodom objavljinja romana Salmana Ruždija *Satanski stihovi* prethodne godine, taj događaj samo je skrenuo dodatnu pažnju na kvalitetu ovog književnika koji se već proslavio svojim do tada napisanim delima. Te godine je, naime, protiv Ruždija u muslimanskoj zajednici doneta smrtna presuda koju je izrekao religiozni poglavari te zajednice Ajatolah Homeini, zbog izvesnih delova pomenutog romana koji su protumačeni kao uvreda naneta muslimanskom narodu upravo zato što su takođe upereni protiv proroka Muhameda.

Salman Ruždi (Salman Rushdie) rođen je u Bombaju 1947. godine, ali u četrnaestoj godini odlazi u Englesku, gde i dalje živi. Posle školovanja u elitnoj privatnoj školi i studija istorije u Kembridžu, 1975. godine vratio se u Indiju i тамо boravio neko vreme, pišući svoj prvi objavljeni roman *Grimus* (*Grimus* – 1975), čija radnja je postavljena u neki mitski svet, tako da se u njemu spajaju narodna pripovetka i naučna fantastika. Ni za vreme školovanja Ruždi nikada nije prekidao veze sa porodicom, koja se kasnije preselila iz Indije u Zapadni Pakistan. Završivši studije, lutao je između glume, televizije, žurnalistike i literature, pa se izvesno vreme bavio pisanjem komercijalnih reklama, jer je na taj način mogao dobro da zaradi i da se posveti pisjanju romana u slobodno vreme. Za svoj najuspešniji roman – *Deca ponoći* (*Midnight's Children* – 1981) – Ruždi je dobio prestižnu književnu nagradu „Buker”, kao i još nekoliko velikih priznanja, među kojima se ističu „Džejms Tejt Blek Memorijalna nagrada” i „Književna nagrada udruženja za engleski jezik”. Ovaj roman ne samo da je našao na izvanredan kritički prijem, već je takođe i prodat u ogromnom broju primeraka u Indiji i Americi, a preveden je i na dvanaest jezika. Kao alegorija za nedavnu indijsku istoriju, to delo ispunjava čitaoca velikom ljubavlju za svet koji je pisac u njemu stvorio. Sedamdesetih godina Salman Ruždi se aktivno bavio pitanjima rasne mržnje i diskriminacije, što postaje i osnovna tema njegovog romana *Sramota* (*Shame* – 1983), dok u putopisu *Jaguarov osmeh* (*The Jaguar Smile, A Nicaraguan Journey* – 1987), napisanom posle boravka u Nikaragvi, iznosi stavove modernog intelektualca inspirisane političkim pejzažom u toj zemlji. Nagradu „Vitbred” za najbolji roman dobio je dva puta, za *Satanske stihove* (*The Satanic Verses* – 1988) i za *Mavrov poslednji uzdah* (*The Moor's Last Sigh* – 1995), a posle toga objavio je još romane *Tlo pod njenim stopalima* (*The Ground Beneath Her Feet* – 1999), *Bes* (*Fury* – 2001) i *Klovni Šalimar* (*Shalimar, The Clown* – 2005), kao i zbirke pripovedaka *Harun i more priča* (*Haroun and the Sea of Stories* – 1990) i *Istok, Zapad* (*East, West* – 1994). Iako je tematika u Ruždijevim

delima pretežno indijska, po mišljenju književnih teoretičara ona nije određujuća, već njegovo stvaralaštvo kao deo književnosti indijske dijaspore spada u englesku tradiciju. I sâm Ruždi u jednom intervjuu kaže da sebe ne smatra indijskim piscem, da ne bi mogao da živi u Indiji, već bi kao svoju književnu porodicu odabrao evropsku tradiciju satire (Servantesa, Sterna, Gogolja, Džojsa, Beketa i Dikensa). Delo Salmana Ruždija, koji je rođeni pripovedač, a kao pisac druge polovine dvadesetog veka virtuzno vlada narativnim medijumom, predstavlja prekretnicu u razvoju i percepciji moderne proze, jer ovaj majstor humorističke inventivnosti svojim fabuloznim pričama prosto omadija čitaoca.

Ovde izložena analiza recepcije romana Salmana Ruždija odnosi se na njihove odjeke u našim književnim časopisima, kao i drugim listovima i dnevnim publikacijama, a obuhvata period postojanja jedinstvenog srpskohrvatskog govornog područja, sve do njegovog raspada 1992. godine. Treba pre svega napomenuti da je Ruždijev opus u prevodu predstavljen našoj čitalačkoj publici u zadovoljavajućem obimu i bez velikog kašnjenja, što inače nije uobičajeno u našoj izdavačkoj praksi čak ni kada se radi o ovako izuzetnim piscima. Roman *Deca ponoći* po prvi put je objavljen kod „Beogradskog izdavačko-grafičkog zavoda“ 1986. godine (drugo izdanje 1987. i još dva izdanja 1989. godine), u prevodu Svetozara Koljevića i Zorana Mutića, a *Satanske stihove*, koje je preveo Aleksandar-Saša Petrović, izdala je beogradska „Prosveta“ 1989. i 1991. godine. Zatim su štampane zbirke pripovedaka *Harun i more priča* – takođe 1991. godine i *Istok, Zapad* – 1995, a roman *Mavrov poslednji uzdah* naši čitaoci imali su priliku da čitaju u prevodu već 1997. godine. Uslediće i ostali Ruždijevi romani, redom: *Bes* – 2001, *Sramota* – 2002, *Tlo pod njenim stopalima* – 2003, i njegov prvenac *Grajmus* – 2004. godine. Isto tako, i srpskohrvatska književna periodika tokom analiziranog perioda, a i posle njega, objavljuje veliki broj prevoda odlomaka iz Ruždijevih romana, njegovih pripovedaka, eseja, govora, a naći će se tu i jedna pesma.

U našoj književnoj kritici, rani odjeci na stvaralaštvo Salmana Ruždija javljaju se ubrzo po objavljinju njegovog romana *Deca ponoći*, još pre nego što se on pojavio u našem prevodu. Naime, prve kritičke ocene o predmetnom romanu izrekla je Sonia Bičanić u eseju „*Djeca ponoći Salmana Rushdija*“, objavljenom 1983. godine u zagrebačkoj *Književnoj smotri* (str. 137-141). Izdvojivši najzanimljivije elemente fabule, autor eseja ocenjuje da je ovo delo tematski neobično bogato, po čemu podseća na bujnost mašte u romanima Čarlsa Dikensa, koga je i sâm Ruždi pominjao kao jednog od pisaca koji su na njega imali velikog uticaja. Međutim, pisac romana *Deca ponoći* „to tematsko preobilje u potpunosti prilagodava svijetu druge polovice dvadesetog stoljeća, a po svojoj je tehničkoj virtuoznosti baštinio cijelo stoljeće romansierskog umijeća nakon Dickensa“, odmah dodaje kritičar. I pored komičnog tona romana, Bičanićeva ističe njegovu istovremenu ozbiljnost i tragičnost, kao i osobeni pripovedački postupak, koji se sastoji u tome da su perspektive posmatrača, učesnika u događajima i pripovedača vešto isprepletanе. Glavni junak, koji veći deo romana u prvom licu iznosi svoja iskustva, „istodobno i pripovijeda priču i komentira svoje vlastito kazivanje u svjetlu činjenica što ih samo sveznajući pripovjedač može poznavati“, naglašava autor članka, istakavši živost takvog načina pri-

povedanja. Na kraju eseja autor zaključuje da je ovako složeno delo, u kome pisac gradi svoje viđenje istorije i sudbine „nizovima pronicavih uvida u složene realnosti suvremenog svijeta, koje se prožimaju, ukrštaju i isprepleću”, mogao da napiše samo neko ko potiče sa indijskog potkontinenta, ali živi izvan njegovog konteksta, pa je stoga svestan svih kulturnih i civilizacijskih različitosti.

Iste te godine, u broju za period januar-februar-mart Trećeg programa Radio Sarajeva, Svetozar Koljević u eseju „Zlatno doba ‘engleske’ proze” (str. 232-250) pored ostalih tema govori i o ovom Ruždijevom romanu. U pozadini tog dela o savremenoj Indiji ima „političke ironije i groteske”, navodi autor eseja i dodaje da su *Deca ponoći* „beskrajno bogata parodija svih institucija i oblika ljudskog života /.../ u isti mah veličanstvena apoteoza života samog”. Ocenivši da je glavni junak u velikoj meri *autobiografski* lik, Koljević predmetno delo naziva „romanom takvog imaginativnog totaliteta iobilja života kakav engleska književnost nije poznala”. Zatim se skreće pažnja na Ruždijevo savršeno majstorstvo u suverenom korišćenju raznih tehnika evropskog romana, kao što su to promena perspektive, lajtmotivi, fleš-bek tokovi svesti „unutar jedne opšte osnovne realističko-apsurdističke moderne tehnike subjektivnog pripovedanja”. Nazvavši prikazani roman *čudesnim*, autor članka skreće pažnju na to da u ovoj „fantastičnoj igri javnog i ličnog života” Ruždi tradiciju engleske proze koristi samo kao izvor, ali njegovo delo pokazuje istovremeno i širinu pogleda i grotesknost i „izvanredno poniranje u unutrašnje svetove”. Po tome se *Deca ponoći* mogu svrstati među najveće romane, jer je jedna od osnovnih odlika ovog dela „posezanje za nekim duhovnim bogatstvom koje se napaja preobiljem života”, smatra Svetozar Koljević.

Časopis *Kulture Istoka* iz Gornjeg Milanovca u broju za period od jula do septembra 1985. godine objavljuje temat „Indijska književna dijaspora”. U okviru tog temata nailazimo na nekoliko članaka posvećenih Ruždijevom stvaralaštvu, od kojih je prvi – „Kozmogonije Salmana Rushdiea i Salman Rushdie u kozmosu” (str. 28-31) – napisala Rada Ivezović. U uvodnom delu članka ona određuje stvaralaštvo nove indijske književne dijaspore – čijoj prvoj generaciji pripada i Ruždi – kao književnost koja je nastala ukrštanjem kultura sa udaljenih kontinenata i svrstava tu književnost u englesku. Sa druge strane, nastavlja kritičar, tematika u Ruždijevim delima ipak je pretežno indijska, dok jezik u njegovim romanima vodi poreklo iz usmene pripovedačke tradicije, pa stoga ignoriše „linearno vrijeme i logiku konsekutivnosti”. Svet prikazan u delima ovog pisca odlikuje se pluralizmom vrednosti jer je „sazdan kao mozaik, ili kao mreža u kojoj su sve tačke povezane sa svim ostalim na najneočekivanje načine, ali u kojemu nedostaju središte i glavni pravac”, pa se zato može uporediti sa indijskim gradom, u kome snažno osećanje pripadnosti sledi neku unutrašnju logiku, objašnjava autor eseja. Shodno tome, i Ruždijevi romani slede ili rekonstruišu strukturu koja se ponavlja u društvu i kulturi indijskog sveta, a primer za to su *Deca ponoći*, roman u kome se „ponavlja ustrojstvo i mehanizam indijskog svijeta”, dodaje eseist. Dok predmetni roman implicira mogućnost slobode jer se „završava nultom tačkom involucije i kozmolоške razine”, naredno Ruždijevo delo – *Sramota* – ne sadrži u sebi tu perspektivu koja bi ukazala na mogućnost novog početka, već se „završava (samo) uništenjem anti-junaka, /.../ koji je nevoljno, nemamjerno, slučajno, ključ ovog univerzu-

ma i koji će se naći pojeden, uništen, od vlastitog stvorenja, od materijalizacije vlastite strasti i ideje”, zaključuje Rada Ivezović.

Autor narednog eseja u okviru istog temata, pod naslovom „Hiljadu i jedna ponoć Salmana Ruždija” (str. 31-35) – Svetozar Koljević, prvi deo napisa posvećuje životnom putu ovog romanopisca, a drugi deo prikazivanju njegovog romana *Deca ponoći*.¹ Cilj uvoda u kome se analizira Ruždijev život jeste dokazivanje činjenice „da njegov magički i često bizarni naturalizam zapravo proističe iz njegovog porekla i životnog puta”, ukazuje kritičar. *Decu ponoći* on određuje kao Ruždijev najuspešniji roman, koji je naišao na izvanredan kritički prijem, prodat je u ogromnom broju primeraka, a spada i u najraskošnije posleratne romane na engleskom jeziku. To delo možemo čitati „kao portret indijskog umetnika u mладости, kao porodični roman iz savremenog političkog života /.../, ili pak kao nekakav istorijski roman u šrem smislu te reči”, podvlači eseist. Zatim su istaknute humorističnost i iracionalnost stila ovog pisca, koji „otkriva bezumne korespondencije ličnog i javnog života oštro ukazujući na svakom koraku koliko je ljudska stvarnost čudesnija od svake perverzije koju bi ljudski um mogao da smisi”. Poredеći Ruždijevog junaka sa Sternovim Tristrandom Šendijem, Koljević otkriva da je ceo predmetni roman sazdan u znaku jednog iracionalnog paradoksa, a to je da „stvarnost nije ono što se dogodilo nego, kao i inače u životu, ono čega se sećamo ili što nam se pričinjava”. Pažnju autora eseja dalje privlače slikovitost, inventivnost i bogata imaginacija Salmana Ruždija, dok kao bitna obeležja njegovog dela kritičar definiše „potresno metafizičko cepanje raskošnog realističkog tkiva, / taj/ egzistencijalno-istorijski somnambulizam u kome i obični ljudski porivi često lebde na granici ponora”. Naglasivši još jednom sposobnost ovog romanopisca „da humoristički očoveči i relativizira istoriju”, eseist napominje da to njegovo moderno i fantastično delo možemo čitati i kao književnu autobiografiju, pa zatim ilustruje tu tvrdnju. I na kraju, uz ocenu da se u prikazanom romanu „ogleda /se/ beskrajna inventivnost jedne raskošne umetničke mašte”, Svetozar Koljević zaključuje da u svojim delima Salman Ruždi „stvara jedno raskošno područje kosmopolitske metaforike na kome se brišu granice između jave i sna, geografskih regija i istorijskih perioda”.

Poslednji esej o Salmanu Ruždiju u ovom tematu jeste članak Karmen Bašić „Između zavičaja i svijeta (– V. S. Naipaul, S. Rushdie, M. Kundera, G. G. Marquez...)” (str. 37-40). Svojom ličnom egzistencijom, ovi pisci „ostvaruju metaforu o životu van zavičaja, životu otuđenom od prirodnih mogućnosti svoje apriorno zadate tradicije, koja svoje pripadnike štiti kontinuitetom društvenih normi”, objašnjava kritičar. U skladu sa tim, u delu eseja posvećenom Ruždiju, posle iznošenja nekih zanimljivosti vezanih za njegov život i rad, analiziran je uticaj indijskog porekla na dela ovog pisca, a zatim je dat kraći prikaz romana *Deca ponoći*. Nazivajući svet koji je Ruždi stvorio u predmetnom delu *zemljom čudesa*, autor članka ističe da su svi njegovi likovi „zapravo karikature, ljudi s manom koja nagriza njihov život i razdire njihove želje, onemoguće njihov nadnaravnvi talenat”. Govoreći o Ruždijevom pripovedačkom postupku, eseist ukazuje na beskonačnost njegovih metafo-

¹ Isti članak biće priložen i uz prevod ovog romana kao pogovor (str. 599-624), a može se naći i kao jedno od poglavlja u knjizi *Hirovi romana* (str. 294-327), objavljenoj 1988. godine kod sarajevske „Svjetlosti”.

ričkih igara, zahvaljujući kojima svaki segment ove knjige predstavlja „samostojni polivalentni univerzum, koji s ostalim cjelinama stoji u ravnopravnom odnosu”. Bez nekog jasno utvrđenog hronološkog reda u naraciji, sadržaj romana je „sveprisutan, obuhvaćen svakim dijelom priče, tako da se događaji ponavljaju, nešto drugačije aspektirani ili s različitim podacima”, zapaža Bašićeva. Iako je ovakav postupak već ranije primenjivan u književnosti, kod Ruždija on „nema samo estetičku funkciju nego želi skoro materijalizirati vrijeme ili njegovu odsutnost, gdje je sve moguće”, podvlači kritičar. U stilskom pogledu je naglašen i humor ovog romanopisca, koji nije izražen samo kao njegov stav, već je sadržan „u samoj fizičkoj nakaradnosti i pretjeranosti događaja, koji se u samom tekstu doživljavaju kao normalne pojave”. Autor eseja na kraju skreće pažnju i na Ruždijev jezik, koji „također izbjegava linearno iskazivanje značenja ne gradeći cjeline iz segmenata u slijedu; njegovu sintaksu tvore neizrečena značenja, koja čitaoca stalno vezuju u konspiraciju s glavnim likom, u subverzivni čin tajnog sporazuma protiv besmisli koja je na djelu”. Poruka romana *Deca ponoći*, zaključuje Karmen Bašić, jeste da prikaže kako nam „nemogućnost života u sadašnjosti, u kojoj ne postoji ni povijest jer se tek mora osmisiliti iz te sadašnjosti, ni budućnost koja bi se mogla na njoj graditi, ne dozvoljava /nam/ da živimo svoju mogućnost”.

Iscrpna beleška o piscu iz pera Svetozara Koljevića propratila je prevod odlomka „Moj deseti rodendan” iz romana *Deca ponoći*, objavljen u beogradskoj *Književnoj reči* za 10. juli 1986. godine (str. 7). Autor beleške ističe raskošnu imaginativnost i bogatstvo tehnike primenjene u romanu, u kome se prepliću svetovi tri civilizacije, kao i istorijska zbivanja i lična sećanja. Po svojoj fantastičnosti, ovo delo često se poredi sa Marakesovim, jer „upravo u ispreplitanju političke i duboko lične fantastike, kao sudbonosnog obeležja duhovnog i duševnog života modernog čoveka, Ruždi pokazuje svoje izvanredne moći literarne imaginacije”, zaključuje Koljević.

Još jedna beleška ovog autora priložena je uz prevod odlomka „Merkurohrom” iz istog romana, koji donose beogradske *Književne novine* 1. jula te godine (str. 16). Nazvavši predmetno delo *prvorazrednom literarnom senzacijom*, kritičar ga određuje kao autobiografsku fantastiku „u kojoj se lične uspomene i snoviđenja mешaju s političkim događajima i halucinacijama”. Kao rođeni priovedač, Ruždi čitaocu dočarava nesagledivu raznovrsnost života i slika bezbrojne lajtmotive, pa mu tako pruža beskrajne mogućnosti tumačenja romana *Deca ponoći*, ističe Svetozar Koljević.

Sarajevski *Odjek* u broju za period od 15. do 31. decembra 1986. godine (str. 9-11) objavljuje članak Rade Ivezović „Rushdie, Naipaul...”. U svom delu Ruždi nam prikazuje neke nove, ali i drevne svetove, ocenjuje autor i kao karakteristike stvaralaštva ovog pisca navodi *pluridimenzionalnost, polisemiju i polifoniju*. Zahvaljujući tome što pripada dvema kulturama *suprotnog predznaka*, Ruždijevi vidici nisu ograničeni nijednom od njih, objašnjava kritičar. Već prvi njegov roman odlikuje „spiralna, autoreferencijalna, autorefleksivna struktura pisanja”, koja će svoje savršenstvo dostići u *Deci ponoći*, nastavlja autor članka. Odredivši Ruždija kao filozofa „mnoštvenosti i tolerancije, priznavanja razlika, nehijerarhičnosti”, eseijist dodaje da on na *hiljadu ravni* spaja dimenziju bajke i politički angažovanu literaturu, stvorivši tako prozu *fantastičnog realizma*. Iznad svega toga, međutim, a upravo zbog toga što se i sâm nalazi između nekoliko kultura, Ruždi je najviše zaokupljen lingvi-

stičkim pitanjem, odnosno, mogućnostima i nemogućnostima prevodenja i iskazivanja razlika uz pomoć engleskog jezika, što njegovom delu daje posebnu vrednost, smatra Ivezovićeva.

Treći članak ove kritičarke o Salmanu Ruždiju, pod naslovom „Nepodnošljiva lakoća besramlja”, donosi zagrebačka Književna smotra u broju za istu godinu (str. 81-86). Svrstavši Ruždija u postkolonijalne transkontinentalne posleratne pisce „čije se pisanje odlikuje rasredištenjem, bezavičajnošću, raznostranom pripadnošću i mnogostrukim vjernostima”, Rada Ivezović ističe da je on prihvatio izazov vremena u kome živi, pa ga zato određuje i kao pisca postmodernog senzibiliteta. Njegova prednost je u tome što svet može da posmatra dvostrukim, škiljavim pogledom, pa se zato u delima ovog književnika ruši „apsolutnost i neupitnost vrijednosti, bezavičajnost čovjeka naglašava njegov unutarnji kontinent, sloboda se pokazuje kao stanje nesigurnosti, neudobno i krhko”, smatra autor članka. Svi Ruždijevi romani „imaju ritam indijske kozmogonije i spiralne dinamike rastvaranja i sažimanja”, pa se stoga u njima ukršta više dimenzija naracije i postoji više mogućnosti za njihovo čitanje i interpretiranje, objašnjava eseist. Opšti okvir Ruždijevog stvaralaštva je *transkulturnal*, jer ovaj pisac nije ograničen jednom jedinom kulturom već njegovo delo, koje može da se čita iz raznih konteksta, izražava *kontinuitet diskontinuiteta*, kao „novi fin-de-siècle senzibilitet”, zaključuje Ivezovićeva.

U nastavku, posle odlomka iz romana *Shame* prevedenog kao „Besramlje”, sledi beleška o piscu koju je napisao prevodilac – Mirza Fehimović (str. 92-93). Predstavivši Ruždija kao indijskog pisca koji u toj meri vlada engleskim da je taj jezik postao njegov „vlastiti književni izraz”, autor beleške ističe da je književnost indijskog potkontinenta upravo uz pomoć Ruždijeve *Dece ponoći* ušla u „prostore modernih strujanja u romanu”. Najveći deo napisa posvećen je romanu iz koga je prevedeni odlomak, svrstanom u političke satire, ali istovremeno ocjenjenom kao realistično delo iako govori „o svijetu koji prelazi granice sramnog i besramnog, otkrivajući nam ga naseljenog ne ljudima već čovjekolikim bićima”. Mada se radi o fantastičnom i zatvorenom svetu koji je Ruždijeva autonomna kreacija, objašnjava prikazivač, ta iluzija razbijena je uvođenjem savremenih političkih zbivanja, kao i preplitanjem prošlih događaja „sa onim koji tek treba da se dese u toku izmišljene priče“. Uporedivši Ruždija sa Markesom i Kunderom, Fehimović zaključuje da je prikazani roman izuzetan, a da zahvaljujući njemu Ruždija možemo svrstati u najzanimljivije pisce na engleskom jeziku.

Autor narednog prikaza na roman *Deca ponoći*, objavljenog pod naslovom „Rušdi i evropska tradicija” 1. novembra 1987. godine u beogradskim Književnim novinama (str. 18), Nebojša Spačić, ovu knjigu svrstava među mnogobrojna književna dela povezana *intertekstualnim odnosima*. Povlačeći paralelu između Ruždijevog romana i Grasovog *Limenog doboša*, on naglašava sličnost ova dva dela u pogledu strukturalnih elemenata, postupka i mnogih drugih detalja, kao i bliskost njihovih junaka – budući da se radi o dečacima sa paranormalnim sposobnostima. Iako su ti junaci *sveznajući pripovedači*, prikazivač takav postupak naziva *ironijsko-parodijskim*, jer pomoću distanciranja od teksta i uvođenja čitaoca kao lika ova dva pisca postižu poetičku *zasnovanost* svojih dela, koja su fluidna, nesigurna, preverovatna nego stvarna. Dalje, oba pisca vezuju sudbine svojih junaka kao pojedinaca sa sudbinom čitave nacije, uz mešanje fantastike sa realnošću, dodaje autor

teksta. Pri pokušaju žanrovske klasifikacije prikazanog dela, on tvrdi da je to „istorijski roman (politički, razvojni), porodična hronika, psihološki i filozofski roman, povest mita i mitska povest“. Svi ti elementi uspešno su spojeni i pomešani u celinu, pa je tako nastalo ovo „višežnačno ali jedinstveno delo“, zaključuje Spaić.

Treći program Radio Sarajeva u broju za period oktobar-decembar 1988. godine donosi još jedan članak Svetozara Koljevića – „Istorijska fikcija ili mora?“ (str. 99-102) – u kome se pominje i Ruždi. Napomenuvši da *Decu ponoći* možemo smatrati za prvi indij-ski post-moderni roman, koji spada u *magijski realizam*, kritičar dodaje da Ruždi u svom delu fantastično ne pojednostavljuje na samo jednu veru, već stalno „očuđuje našu nevericu“. Zatim su ukratko prikazani neki primeri kojima se dokazuje Koljevićev sud da stvarnost predstavljena u predmetnom romanu „nije ono što se dogodilo, nego, kao i inače u životu, ono što nam se pričinjava, na javi ili u sećanju“. Podvukavši istovetno po-našanje *somnambulističkih i istorijskih* detalja u delu, autor članka ističe i to da u ovom, kako ga on naziva – teatru *apsurda* – čak i neke izmišljotine koje deluju sasvim fantastično mogu biti samo malo pomereni dokumentarni detalji u nekoj drugoj kulturi. Stoga se u maštovitom svetu prikazanom u romanu *Deca ponoći* čoveku „uvek dešava samo ono što on pamti, kao što se i u istoriji zbiva jedino ono što ljudi misle da je u njoj bilo“, zaključuje Svetozar Koljević.

Smrtna presuda koju je protiv Salmana Ruždija 1989. godine izrekao Ajatolah Homeini, zbog objavljuvanja njegovog romana *Satanski stihovi* – u kome su neke od bizarnih epi-zoda zasnovane na Muhamedovom životu, što je proglašeno za uvredu muslimanskog naroda i bogohuljenje – izazvala je veliku pažnju kako svetske, tako i naše javnosti, pa se tokom te i naredne godine pojavljuje u našoj periodici više napisa o ovom spornom do-gađaju, ali je njihova sadržina uglavnom političko-polemičke prirode, bez značajnijeg za-državanja na literarnim vrednostima samog dela.

Prvi je na ovo događanje reagovao zagrebački magazin *Start*, tematom „Dossier Rush-die – Božanski gnjev na sotonske stihove“, objavljenom u broju za 4. mart (str. 27-38). Posle kraćeg uvida, u kome se konstatuje da se u osnovi ove smrtnе osude koja potresa zapadni svet u stvari nalazi „prastaro pitanje o slobodi umetnika da se bavi svim pitanjima ljudske egzistencije, uključujući i religiju“, sledi prevod spornog poglavlja iz romana *Satanski stihovi*, a zatim članak Danijela Bučana pod naslovom „Između slobode i sveto-grda“. Kako bi ovaj slučaj smestio „u religijsko-civilizacijski kontekst u kojem se i razvio u aferu i skandal“, autor članka pruža čitaocu iscrpna objašnjenja o Kurantu, Muhamedo-vom teološko-tradicionalnom statusu i osećanjima koja ovaj prorok izaziva kod muslima-na. U pokušaju da razjasni u čemu se to sastoji Ruždijev greh, prikazivač ukazuje na izrazito satiričku manipulaciju nekim elementima razvoja islama koji su preuzeti iz musili-manske tradicije, pa zatim transponovani i parafrazirani u predmetnom romanu na taj način da su premetnuti „u posve profane i sablažnjive epizode prožete raznim vidovima očitovanja ljudskog nesavršenstva i zla“. Dajući primere za takve svetogrđne transpozicije i alegorijske igre, Bučan zaključuje da slučaj čuvenog pisca dokazuje relativnost pojma neograničene, odnosno *umetničke slobode*, zato što se u nekim slučajevima „pokaže da je ta neograničenost ipak ograničena – međama što odvajaju različite kulture“, ali na kraju ipak dodaje i upozorenje čija opravdanost stoji i danas – u svetu najnovijih događanja –

a to je da, „ako Rushdie nema pravo na rušenje islamskih religijskih svetinja, ni muslimani ne mogu imati pravo na rušenje zapadnjačkih civilizacijskih zasada, kakva je sloboda stvaralaštva i sloboda uvjerenja”.

Poslednji u ovom tematu je članak Jasne Zanić-Nardini naslovlen „Rushdie na lomači”, o – kako ga autorka naziva – najvećem literarnom skandalu svih vremena. Skeptički preispitujući veru svojih predaka, ovaj *indijski Markes* u predmetnom romanu muslimanskog proroka prikazuje kao čoveka „od krvi i mesa”, unosi u njega i očigledne aluzije na Ajatolahomeiniju, ali sa druge strane takođe daje i svoj sopstveni kroki u liku jedne protuve i propalice, napominje kritičar. U ovom delu, prepunom alegorija i fantastike, isprepletanih elemenata bajki i mitova, Ruždi „relativizira i briše granicu između dobra i zla, potičući čitaoca na razmišljanje o promjenjivoj prirodi jednog i drugog”, ocenjuje prikazivač. Zatim se u tekstu navode mišljenja nekolicine inostranih književnih kritičara, pa su ukratko prepričane i fabule prethodna dva Ruždijeva romana – *Deca ponoći i Sramota*, uz zaključak da se u slojevitoj prozi ovog pisca „činjenice mijesaju s fantazijom i mitovima”, i to na taj način da se detalji ne podudaraju uvek sa stvarnošću.

Rada Ivezović u tekstu naslovlenom „Imamova strijela”, koji donosi beogradska *Književna reč* za 10. mart te godine (str. 3-4), razmatra razloge koji su doveli do toga da bude naručeno ubistvo Ruždija, odnosno, da na njega bude *odapeta* ta strela. Autor članka ističe da je ovaj čin izazvao ogorčenje svakoga kome je važna sloboda mišljenja i reči, a nasuprotnih su pripadnici denominacija u kojima su bitni fundamentalizam i zagriženost. Nazivajući Ruždijevu književnost *čarobnom*, kritičar podvlači da je ovaj pisac stvorio neki svoj svet *halucinogene mašte*, koji se nalazi između raznih jezika i kultura. Zato ga i svrstava među najveće pisce dvadesetog veka, jer su svi oni razapeti između nekoliko kultura – kao i Ruždi, koji je upravo zbog toga neopterećen dogmama i nacionalizmom. U pokušaju da razjasni razloge koji su doveli do osude ovog pisca, Ivezovićeva ukazuje na to da su dobro i zlo, andeo i đavo, nerazdvojni i funkcionišu „kao dvije strane istog lika” u svim Ruždijevim delima, pa tako i u raznim isprepletanim pričama i umetnutim epizodama u *Satanskim stihovima*. Neiscrpnim bogatstvom referenci iz raznih kultura i tradicija u svim svojim knjigama Ruždi pleni, ali i zbumjuje čitaoca, a njegova književna *alhemija* i prebogat barokni izraz doveli su do stvaranja novog sveta *fantastičnog realizma*, ocenjuje autor napisa. Kritičari smatraju da je ironija upravo u tome što Ruždijev novi roman govori o opasnostima dogme, pa je tako ovaj pisac postao prorok sopstvene sudsbine jer je time što se svojim stvaralaštвom približio tradiciji više od fanatika i fundamentalista, izazvao njihovu osudu, naglašava eseijist. Osim toga, on je shvatio da novi svet ne može da bude zasnovan na nekom od binarnih modela i njihovom *dvojstvu*, jer bi to opet dovelo do prevlasti autoriteta i monologičnosti, već se mora pronaći nešto što je zajedničko i prihvatljivo za sve, a to je u Ruždijevom delu prostor susreta raznolikih kultura uz poštovanje njihovih razlika, zaključuje Rada Ivezović.

Esej koji je napisala Jagoda Splivalo-Rusan, „Nestvarno stvarni svijet Salmana Rushdiea”, objavila je zagrebačka *Republika* u dvobroju za mart-april iste godine (str. 88-98), a za njim sledi prevod odlomaka pod naslovom „Jaguarov osmijeh”. Ono što je novo u opusu ovog pisca, napominje eseijist, jeste način na koji on prikazuje zemlju svog porekla – Indiju, bez ikakve egzotičnosti, u njenoj ukupnosti, i to zahvaljujući *dvojnosti* svog položaja zbog

koga nije frustriran, već to smatra prednošću koja ga obogaćuje. Ruždi sa lakoćom vlada svim savremenim zapadnim tehnikama modernog književnog izraza, dodaje kritičar i pri žanrovskom određenju *Dece ponoći* tvrdi da se to delo može posmatrati „i kao obiteljska kronika, i kao avanturistički roman, i kao političko-historiografski roman i svakako kao roman bogate, erudicijske fantastike“. U ovom delu, definisanom kao „silno bogata parodija svih formi ljudskog življenja“, Ruždi je ispoljio svoj osećaj i za komično i za tragično doživljavanje sveta, a njihovim sukobljavanjem nastala je i fantastika. U romanu *Sramota*, međutim, piševe imaginacija je donekle stišana elementima iz stvarnosti, kako bi se prikazalo političko besramlje i istakli njegovi etički principi, nastavlja autor članka, ocenjujući da je time Ruždijeva vizura sužena, a bujna metaforika prigušena, pa zato to delo nije toliko uspelo kao prethodno. Najnovija knjiga ovog pisca – *Jaguarov osmeh* – nije roman, već moderni putopis u kome Ruždi izražava svoje stavove i iznosi bogata iskustva i oštra zapažanja, zaključuje eseist. Kako je ovaj članak objavljen tek godinu dana pošto je napisan, za njim sledi i „Post scriptum“, u kome autor govori o skandalu stoljeća, odnosno, zgranutosti zapadnog sveta povodom *imamove osude*, pa zatim nešto mesta posvećuje razmatranju odlika poslednjeg Ruždijevog romana – *Satanski stihovi*, koji je i izazvao tu osudu. „Metaforika, aluzivnost i parabole ovdje su iscrpljujući inventivni, a kohezija romana vrlo labava“, ocenjuje kritičar i dodaje da je čitanje *Satanskih stihova* veoma zahtevno zbog prebujnih metafora, aluzija i parabola, kao i referenci iz raznih kultura. Pohvalivši piševe neumornu inventivnost i maštovitost, Jagoda Splivalo-Rusan na kraju ističe da u njegovom delu "sve postaje moguće i podložno beskonačnim pretvorbama, zato što je oslobođeno utega, ali nije zato postalo i beznadno".

Napisom „Ruždi u Izraelu“, objavljenom 1. aprila 1989. godine u beogradskim *Književnim novinama* (str. 6), Ana Šomlo izveštava čitaocu o međunarodnom sajmu knjiga u Jerusalimu. Na sajmu su izloženi i *Satanski stihovi* Salmana Ruždija, koji se prema autoru članka krije u Izraelu, pošto je prešao u jevrejsku veru i tu se oseća najbezbednije posle pretnje fundamentalista.

Iste godine objavljena su i dva članka potpuno istovetne sadržine (pa čak je i slika pisca pored teksta ista), čiji je autor Ilij Sijarić: „*Slučaj Ruždi*“ i *Švedeni*“ u titogradskom listu *Ovdje za april* (str. 7-8) i „Odbojna optuženog romana (*Satanski stihovi* i švedska javnost)“ u sarajevskom *Odjeku* za period od 1. do 15. maja (str. 2). Budući da se u ovim napisima uglavnom razmatra stanje nastalo posle izricanja smrtne presude Ruždiju, a ne književne vrednosti njegovog dela, samo će ukratko biti izložena njihova sadržina. Autor teksta navodi da su *Satanski stihovi* trenutno najtraženija knjiga na svetu i veliki događaj na svetskoj književnoj sceni, ali on smatra da razlog za to nisu literarni kvaliteti ovog romana, nego *tobožnja hereza*. Ovo delo postalo je bestseler veka zahvaljujući tome što je Ruždi postao gotovo svetac, odnosno *pisac-mučenik*, posle Homeinijeve presude, koja ga je svrstala među obespravljene umetnike savremenog sveta, objašnjava Sijarić, koji u zaključku za ovog autora tvrdi da je „čudna mješavina Markesa i Servantesa“.

I za naredni napis o Ruždiju, „Oskudno vrijeme straha“ Vuka Krnjevića, koji donosi beogradska *Književnost* juna 1989. godine (str. 882-883), pojavljivanje *Satanskih stihova* poslužilo je samo kao povod. Autor najveći deo teksta, koji u stvari predstavlja njegovo izlaganje pred urednicima časopisa za kulturu iz raznih zemalja Evrope, posvećuje razma-

tranju novonastale situacije u kojoj se knjige spaljuju na lomači, a pisci koji ne misle isto kao institucije moći ubijaju. Ocenivši dvadeseti vek kao najmračniji, zato što je obeležen fašizmom i staljinizmom, i ovaj najnoviji dogadjaj kritičar naziva terorizmom u kulturi, ali istovremeno ukazuje i na pozitivno mešanje civilizacijskih iskustava u književnosti, naglasivši da je i predmetni roman „pokušaj da se ukrštanjem različitih tradicija dode do novih tumačenja”. Da bi se izbegla opasnost od Helderlinovog „oskudnog vremena, vremena zatvaranja i dogmatskog i limitiranog mišljenja”, mora se po svaku cenu održati ovakav dialog između civilizacija, zaključuje Krnjević.

Odmah za ovim sledi tekst slične sadržine, pod naslovom „Pisci ujedinjeni u odbrani Ruždija”, koji je priredila Aleksandra Popović (str. 884-887). Naime, radi se o izjavama raznih poznatih svetskih intelektualaca, kao što su Brodski, Miloš, Eko i drugi, koji su u *Tajmsu* izrazili podršku progonjenom piscu, a pored prevoda njihovih izjava priložen je i komentar priređivača. Popovićeva skreće pažnju na dvojako reagovanje javnosti, jer sa jedne strane Ruždi izaziva gnev onih koji smatraju da je uvredio islamsku religiju, ali sa druge strane je izrečena presuda „izazvala konsternaciju civilizovanog, najvećma zapadnog, sveta”. Autor članka navodi da je, iako su u *Satanskim stihovima* istraženi koreni islama, Ruždi lično izjavio da to nije knjiga o ovoj religiji nego „o ljudskim metamorfozama tokom migracija”, pa u ostatku teksta objašnjava kako je došlo do sukoba između njega – kao čoveka reči i Homeinija – koga naziva čovekom od reči.

Još jedan članak objavljen u istom časopisu nešto kasnije te godine, u broju za oktobar, govori o ovom romanu ali sa literarnog stanovišta. Autor prikaza „Satanski stihovi Salmana Ruždija” (str. 1664-1665), Aleksandar Saša Petrović, posle kraćeg iznošenja sadržine dela, podvlači da je njegova tematika večita borba dobra i zla, ali dodaje da ih pisac nije baš strogo razlučio „u ovoj literarno sjajnoj mešavini mitova, fantastike i realnosti”. Još jedna karakteristika fabule ovog velikog romana je stalno smenjivanje prošlosti i budućnosti, pomoću kojeg nas Ruždi „vodi na jedno epsko putovanje puno suza i smeha, čarobnih priča i zapanjujućih uzleta mašte”, ističe kritičar. On takođe naglašava da Ruždi u svojoj knjizi piše i o položaju žene u islamskom društvu, koji on naziva *nezavidnim*, ali i to da je njegov utisak da se ne radi o *antireligioznom* romanu. To je pre roman o mukama prilagođavanja indijskih doseljenika britanskoj kulturi, a mnogobrojni likovi u njemu su karikirani na duhovit i satiričan način, ukazuje Petrović.

Istog meseca i sarajevska *Književna revija* donosi tekst o Salmanu Ruždiju, ali se on ne odnosi na ovaj roman nego na knjigu reportaža *Jaguarov osmeh*, napisanu posle njegovog boravka u Nikaragvi. Autor članka „Pisac među sandinistima” (str. 22) – ponovo Rada Ivezković – naziva predmetno delo *političkim putopisom*, dok za Ruždijevo interesovanje za tu latinoameričku zemlju smatra da je istovremeno i *sentimentalno* i „*imaginarno putovanje u 'ostvarenu' utopiju*”. Ocenivši ovu knjižicu kao *nepretencioznu* i pisanu „s lakoćom i humorom profesionalca”, prikazivač zaključuje da ona predstavlja dokument o „političkim uvjerenjima i uvidima” čuvenog piscu.

Uz prevod Ruždijevega prikaza na Pinčonov najnoviji roman, pod naslovom „Trijumfalni povratak Nevidljivog čovjeka”, objavljen u zagrebačkom listu *Oko* za 8. februar 1990. godine (str. 27), prevodilac – Jagoda Rusan Splivalo – prilaže i kraću, uglavnom informativnu belešku o autoru, koji je ovde i sâm u ulozi kritičara. Ona ističe da ovaj osvrt ne samo da

pokazuje Ruždijevo interesovanje za američku književnost, nego je bitan i zbog toga što i on i Pinčon spadaju u pisce *magijskog realizma*, a njihove sličnosti su „mnogostrukе i daleko dublje od bizarnosti njihove nevidljivosti”. Ukazavši na to da Ruždi „demonstrira zavidnu erudiciju i vladanje svim modernim vještinama svoga zanata”, autor beleške oceňuje da su svi njegovi romani i politički, ali ne na simplicistički način, već se tu radi o *humanističkom angažmanu*, pri čemu ovaj pisac pokazuje svoju duhovitost, lucidnost i „sklonost prema igri, duhovitom otklonu što ga gaji spram ozbiljnih stvari svijeta”.

Autor kraće beleške o *Satanskim stihovima*, koju donosi list „Novosadske Književne zajednice” Pisac 25. februara iste godine (str. 45-46), potpisani je inicijalima M. H. (verovatno Mirzet Hamzić). On želi da ukaže na to da su čitaoci ovog romana žrtve jedne *sulude ideologije* koja nema veze sa književnim tokovima, već u potpunosti pripada *vanknjiževnom*. Zbog toga će prave čitaoce Ruždi imati tek za trideset godina, slično kao Džojsov *Uliks*, konstatiše autor beleške.

Prikaz Predraga Markovića na *Satanske stihove* u beogradskom listu *Borba* za 21. juni 1990. godine (str. 11), naslovjen „Knjiga o padu”, započinje iznošenjem fabule predmetnog romana, koja se po autoru kreće između „stvarnosti Istoka i iluzije Zapada”. Ovo delo je i jedna od verzija Pada, ali sa savremenim likovima, zbog toga što pisca „mit ne interesuje po onome što znači već po onome što tom značenju prethodi, kao što ga zbilja interesuje tek kao osnova buduće mitologizacije”, objašnjava dalje Marković. Istakavši da se Ruždijevo pripovedanje odlikuje veštim kalamburima i bespoštednom porugom, bezbrojnim aluzijama i alegorijskim govorom, kritičar zaključuje da je ova *knjiga pouke* takođe i višestruko angažovana, jer njen autor je podjednako nemilosrdan i prema „verskoj općenjenosti i ateističkoj amoralnosti, pravovernosti i jeresi, idili tradicije i mitu progresa”.

Esej Fatime Festić, „Salman Rushdie – Vizija jednoga migranta”, objavila je zagrebačka *Republika* u dvobroju za juli i avgust iste godine (str. 148-154), a propraćen je prevodom odlomka iz Ruždijevog romana *Sramota*, pod naslovom „Iza zaslona”. Ovo delo autor eseja poredi sa kineskim kutijama koje staju jedna u drugu, i to ne samo po „usložnjavanju tematskih segmenata” nego i u pogledu pišćeve *čudesne tehnike*. Ruždi piše o uvek aktuelnim pitanjima kao što su (ne)sloboda i kompromisi, a zahvaljujući svom imaginativnom i obrazovanom duhu, on „za esencijalnim traga u egzistencijalnoj ravni” u romanu koji je donekle autobiografski, objašnjava dalje kritičar. Ponirući u *halucinativne* dubine ljudske svesti, Ruždi pokazuje da je „svaki događaj parodija neke mogućnosti”, jer on svet suštinski doživljava na ambivalentan način, ističe se u tekstu. Što se tiče strukture predmetnog dela, uprkos njegovoj *bajkovitosti*, sve što je u romanu čudesno izgleda potpuno prirodno, dok su san i java *nerazlučivi*, podvlači eseist. Sa druge strane, težini prikazanih događaja suprostavljena je prividna lakoća jezičkog izraza koja ih neutralizuje, jer je Ruždi shvatio da je to najbolji put da čitaocu prenese tu značenjsku težinu, pa izgleda da je njegovo delo „u stvari parodija bajke koja pokazuje iskrivljenost svijeta u kojem živimo”, ukazuje Festićeva i zaključuje da u prikazanom romanu pisac „traga za nekim novim sobom”.

Sarajevski časopis *Život* u dvobroju za januar i februar 1991. godine (str. 115-126) donosi napis pod naslovom „Knjige eroza i sjete”, u kome autor – Nedо Šipovac – govori o tri pisca čiji su skandali punili novinske stupce, a to su: Milan Kundera, Salman Ruždi i

Vitaliano Brankati, dok njihova dela naziva „knjigama seksa i zaborava”. U odeljku o Ruždiju (str. 119-121), prikazivač napominje da je ovaj značajni književnik, kao i Kundera, opsednut „fenomenom žene kao čuda svijeta i kao nedogledne zdjele za uživanje”, te da u njegovim delima nailazimo na izvanredne i autentične pasaže o ženi. Istakavši izuzetnu ironičnost ovog pisca – po kojoj on zavređuje visok položaj u svetskoj književnosti, kritičar dodaje da Ruždijeva dela odišu seksualnošću i da on u njima „varira ovu opšte-čovječansku i svevremenu temu”.

Uz prevod Ruždijevih tekstova „Zar ništa nije sveto?” i „Komonveltska književnost ne postoji”, objavljenih pod zajedničkim naslovom „Imaginarni zavičaji” (što je naziv zbirke eseja iz 1991. godine – *Imaginary Homelands*), u zemunskom časopisu *Shakespeare & Co* za jesen i zimu 1992. godine, priložena je i kraća anonimna beleška o piscu (str. 335), verovatno iz pera prevodioca – Raše Sekulovića. On navodi samo najosnovnije podatke o Ruždiju, nabraja njegova dela i književne nagrade koje je za njih dobio, a dodaje i zanimljiv podatak da je ovaj svestrani stvaralač pored romana i putopisa takođe i autor dva dokumentarna filma.

Interesovanje naše književne kritike za stvaralaštvo Salmana Ruždija u početku analiziranog perioda svakako nije adekvatno, i pored ranih odjeka koji se javljaju ubrzo po objavlјivanju njegovog romana *Deca ponoći*, još pre nego što je to delo prevedeno kod nas. Ovaj roman je ne samo u Engleskoj, nego i širom sveta, naišao na izvanredan prijem kako kritike, tako i čitalačke publike, i za njega je – sasvim zasluženo – već iste godine Ruždi dobio nekoliko značajnih književnih nagrada. Dodatne napise u našoj periodici podstaklo je objavlјivanje tog dela u prevodu, a ubrzo zatim i objava smrтne kazne Ruždiju zbog navodnog bogohuljenja u njegovom romanu *Satanski stihovi*, mada, na žalost, sadržina tih tekstova uglavnom ne uključuje književnokritičko osvetljavanje samog romana. U većini prikaza najviše mesta posvećeno je analizi romana *Deca ponoći*, kao najpoznatijeg Ruždijevog dela, čija se struktura poredi sa ustrojstvom i mehanizmom društva i kulture indijskog sveta, dok je indijskom poreklu ovog romansijera pripisan i njegov naturalizam, koji je ocenjen ne samo kao magijski, već često i bizaran. Naši kritičari ukazuju na neobično tematsko bogatstvo Ruždijevih dela, njihovu složenost i pronicljivo viđenje sveta ovog pisca uvidom u njegove mnogobrojne ukrštene i isprepletane realnosti. Istaknuta je njegova tehnička virtuoznost i osobeni pripovedački postupak, koji se sastoji u veštrom preplitanju nekoliko perspektiva, čime se postiže život pripovedanja. Što se tiče stilskih odlika Ruždijevih romana, podvučene su njihova izuzetna raskošnost, slikovitost i čudesnost, humorističnost i iracionalnost, kao i beskrajna inventivnost i bogata imaginacija autora. Zapažena je i beskonačnost metaforičkih igara u njegovim delima, a u vezi s tim i bitna uloga jezičkih sredstava, odnosno, iskazivanja neizrečenih značenja, na taj način što upotrebljeni segmenti ne grade linearne celine.

Iako su prve kritičke ocene o Ruždijevim romanima bile malobrojne, to je nadoknađeno tokom druge polovine osamdesetih godina, kada je njegovo stvaralaštvo izazvalo mnogo burniju reakciju u srpskohrvatskoj književnoj periodici. Osim toga, mišljenje naših kritičara o delima Salmana Ruždija, isto kao i sudovi maticne kritike, veoma je pohvalno, pa stoga na osnovu istraživanja čiji su rezultati ovde analizirani možemo da zaključimo da je recepcija

njegovog romansijerskog opusa na srpskohrvatskom jezičkom području – kako prevodna, tako i kritička – sasvim zadovoljavajuća. Ruždijeva dela pobuđivaće pažnju naše literarne javnosti i posle istraženog perioda, što pokazuje činjenica da su svi njegovi romani i zbirke pripovedaka objavljeni u našem prevodu, kao i mnogobrojni napisи o njima u našoj štampi, od kojih će najveći broj podstaći objavljivanje prevoda zbirke pripovedaka *Istok, Zapad* i romana *Mavrov poslednji uzdah*.